

ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ (за матеріалами соціологічного дослідження)

Представлено результати соціологічного дослідження, які ідентифікують стан та тенденції розвитку елементів інноваційної діяльності аграрних підприємств Житомирської області у сучасних умовах. Проаналізовано зовнішні та внутрішні чинники, що стримують впровадження інновацій на підприємствах. На основі SWOT-аналізу визначені стратегічні цілі інноваційного розвитку аграрних підприємств області.

Постановка проблеми

В умовах формування інноваційної економіки ефективність розвитку аграрного виробництва та конкурентоздатність визначаються використанням сучасних інноваційних технологій. Впровадження інновацій на аграрних підприємствах сприяє зростанню продуктивності праці, економії різних видів ресурсів, скороченню витрат, зниженню собівартості агропродовольчої продукції і підвищенню економічної ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств у довгостроковій перспективі. Водночас аграрне виробництво в Україні за продуктивністю й ефективністю використання інновацій значно відстає від усіх країн-членів Європейського Союзу. Тому дослідження сучасних особливостей інноваційного розвитку аграрних підприємств та розроблення на цій основі пропозицій щодо активізації процесів впровадження інноваційних технологій у практику агрогосподарювання набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Проблеми інноваційного розвитку аграрних підприємств у своїй багатовекторності знайшли відображення у наукових дослідженнях В. Гейця [1], О. Дачія [2], М. Зубця [4], М. Кулайця [6], О. Крисального [7], М. Макаренка [8], П. Саблука [5], Н. Сіренко [11], О. Шпикуляка [13], О. Шубравської [14] та ін. [5, 6, 12]. Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, залишається невирішеним такий перелік питань як: обґрунтування основних напрямів інноваційної діяльності, виявлення проблем та перспектив інноваційного розвитку з урахуванням специфіки функціонування суб'єктів агрогосподарювання у нових економічних умовах.

Об'єкт та методика дослідження

Об'єктом дослідження є інноваційна діяльність аграрних підприємств Житомирської області. Методика дослідження базується як на загальнонаукових (аналізу і синтезу, наукової абстракції, індукції та дедукції), так і на спеціальних

економічних методах: *абстрактно-логічному* (при визначенні сутності поняття “інноваційний розвиток” підприємства; для узагальнення результатів досліджень та формулювання висновків), *монографічному* (при дослідженні сучасного стану інноваційної діяльності аграрних підприємств Житомирської області), *соціологічного опитування* (для проведення вибіркового обстеження інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств Житомирської області), *статистико-економічному*, зокрема його прийоми групування, порівняння, графічний та ін. (при аналізі сучасного стану та тенденцій розвитку аграрних формувань), SWOT-аналізу (при дослідженні чинників внутрішнього та зовнішнього інноваційного середовища) та *табличному* методі для відображення аналітичної інформації.

Результати досліджень

Дослідження зв'язку інновацій з розвитком аграрного підприємства потребує деталізації видів розвитку. Адже, розвиток є не тільки економічним, а й загальнонауковим та філософським поняттям і вимагає конкретизації при його застосуванні у певних галузях знань. У загальному розумінні “розвиток” означає незворотні, спрямовані закономірні зміни матеріальних систем, зміст і зумовленість яких характеризуються дією основних законів діалектики [9, с. 62]. Розвиток також можна розглядати як перехід від одного якісного стану до іншого; від старого до нового. Й. Шумпетер пропонує розуміти розвиток як створення комбінацій із метою виробництва нового блага, способу його виробництва, виходу на новий ринок, використання нового джерела сировини або нової організації підприємства [15]. Отже, ознаками розвитку певного об'єкта, насамперед, є його як кількісні, так і якісні зміни.

Розвиток підприємства як економіко-виробничої системи, як правило, у науковій літературі розглядається як процес переходу системи у новий, більш якісний стан шляхом нагромадження кількісного потенціалу, зміни й ускладнення структури і складу, наслідком чого є підвищення її здатності чинити опір руйнівному впливу зовнішнього середовища та ефективність функціонування [9, с. 63]. Оскільки розвиток аграрного підприємства є доволі різноманітним (екстенсивний, інтенсивний, інноваційний), то для вирішення інноваційного розвитку пропонується скористатися такими критеріями систематизації (табл. 1).

Таблиця 1. Критерії інноваційного розвитку аграрних підприємств

<i>Критерій</i>	<i>Критеріальні ознаки</i>
Джерело інноваційного розвитку	Агроінновації переважно п'ятого та шостого технологічного укладу*: результати впровадження елементів генної інженерії, біотехнологій, інформаційних технологій тощо
Форма інноваційного розвитку	Нелінійна, циклічна (від етапу спаду до зростання)
Масштаб та складність об'єкта інноваційного розвитку	Індивідуальний підхід до освоєння агроінновацій

Зміст та характер праці на інноваційному етапі розвитку	Інтелектуалізація праці
Зміст та характер інноваційних виробничих процесів	Використання наукоємних факторів виробництва (технологій, основаних на найновіших наукових досягненнях), що відновлюють еколого-економічний потенціал аграрного підприємства
Рівень комплексності очікуваних змін в результаті інноваційних впроваджень	Досягнення економічної, соціальної, екологічної та технологічної ефективностей

*Примітка. Технологічний уклад – це сукупність технологій, характерних для певного рівня розвитку виробництва. Загалом, виділяють шість технологічних укладів: I – запровадження використання енергії води; II – використання енергії пари і вугілля, III – розвиток електроенергетики, важкого машинобудування, електротехніки, IV – використання енергії двигунів внутрішнього згорання, електродвигунів і розвитку технологій синтетичних матеріалів; V – застосування електроніки, інформаційних технологій, атомної енергетики, генної інженерії, біотехнологій; VI – використання нанотехнологій, розширення потенціалу біотехнологій, інтеграція обчислювальних та телекомунікаційних ресурсів.

Джерело: власні дослідження.

Інноваційний тип розвитку аграрних підприємств характеризується перенесенням акценту на використання принципово нових прогресивних технологій, переходом до випуску високотехнологічної продукції, прогресивними організаційними і управлінськими рішеннями в інноваційній діяльності. Це не тільки додаткові витрати (що свідчать і про інтенсивний відтворювальний процес), а насамперед, якісні, структурні вдосконалення у межах нових підходів і рішень (комплексне і безупинне відновлення еколого-економічного потенціалу аграрного виробництва, виробництво якісної агропродукції, надання різноманітних послуг тощо).

Вітчизняна статистика не узагальнює інформації щодо кількісної та якісної оцінок ознак інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. З метою дослідження попиту агротоваровиробників на наукову продукцію та аналізу застосування інновацій, в аграрному виробництві проведено соціологічне опитування керівників і спеціалістів сільськогосподарських підприємств Житомирської області. Критерії вибірки доцільно систематизувати за двома ознаками: площею сільськогосподарських угідь більш ніж 100 га та позитивною динамікою показників виробничо-господарської діяльності протягом останніх трьох років. Перше обмеження пов'язане з тим, що, згідно з дослідженнями вчених, дійсну участь в інноваційних процесах здатні брати лише 3 % суб'єктів аграрного сектора економіки, в основному, це більш “сильні” підприємства, які демонструють позитивні фінансово-господарські показники своєї діяльності, тобто мають певний потенціал до впровадження інновацій. Друге обмеження пов'язане з довготривалим періодом освоєння інновацій, тому були відібрані підприємства, які протягом останніх трьох років стабільно функціонували, а не новостворені чи реорганізовані. Дані критерії були застосовані для того, щоб на практиці аграрних підприємств, які здійснювали інноваційну діяльність, дослідити мотиви застосування інновацій, виявити види, які користуються

найбільшим попитом, та ідентифікувати основні проблеми процесу впровадження.

Результати дослідження засвідчили, що з-поміж 101 опитаного керівника аграрних підприємств різних організаційно-правових форм господарювання 37,6 % зазначили, що протягом останніх трьох років здійснювали елементи інноваційної діяльності. За підсумками опитування виявлено, що основними мотивами використання агроінновацій на підприємствах області є покращення якості продукції, розширення ринків збуту, вдосконалення технології виробництва і зменшення витрат праці та матеріалів на одиницю продукції. Відтак, найважливішими сферами впровадження інновацій є технологія виробництва, реалізація виробленої продукції та забезпечення ресурсами. З-поміж усіх видів інноваційної продукції найбільшим попитом користуються нові сорти і гібриди сільськогосподарських культур, породи тварин (25,5 %) (рис. 1). Ці дані свідчать про те, що для половини агровиробників основним заходом є не нові системи чи технології, а більш продуктивні сорти рослин. Така однобічна позиція дещо стримує рівень розвитку сільського господарства, адже нові сорти рослин вимагають певних технологій, способів обробітку ґрунту.

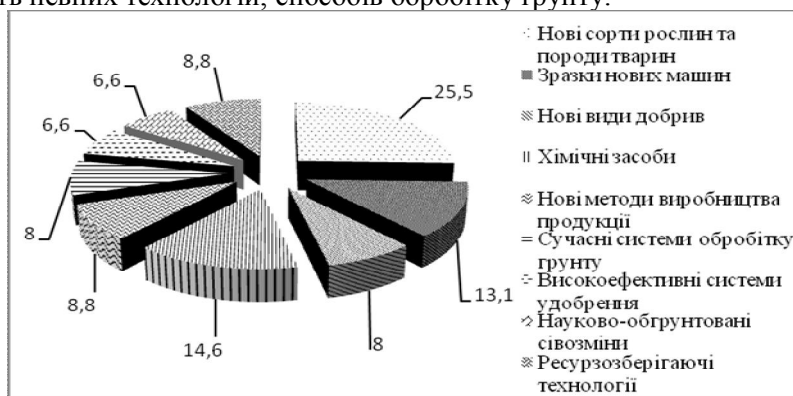

Рис. 1. Впроваджені види агроінновацій на сільськогосподарських підприємствах Житомирської області, %

Джерело: власні дослідження.

Як наслідок, ефекти від впровадження інновацій, головним чином, зводяться до збільшення обсягів виробництва продукції, що відображає традиційний підхід до розвитку сільського господарства (рис. 2).

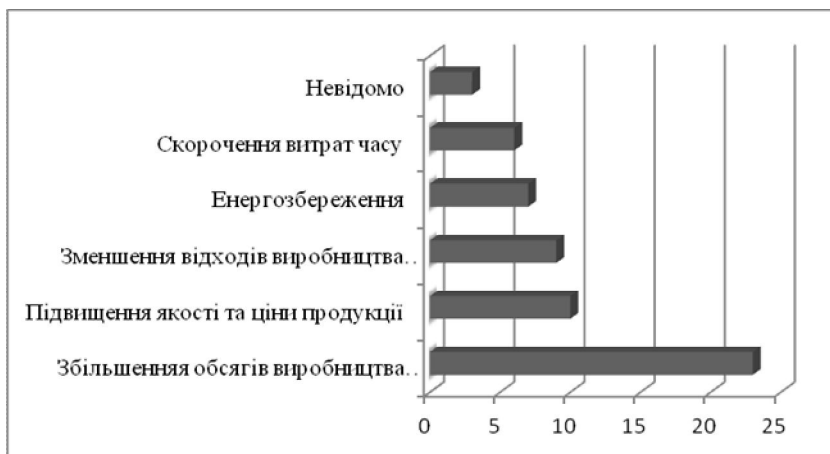

Рис. 2. Види ефектів від впровадження агроінновацій, %

Джерело: власні дослідження.

Одним з найважливіших завдань сучасного сільськогосподарського виробництва інноваційного типу є не тільки забезпечення суттєвого збільшення виходу продукції, а й значне підвищення прибутковості та конкурентоспроможності шляхом ефективного використання економічного потенціалу агроєкосистем, генофонду сільськогосподарських рослин й тварин, матеріальних, фінансових і трудових ресурсів [10, с. 20]. Вітчизняні аграрні формування мають значний потенціал для підвищення ефективності господарської діяльності та нарощування виробництва сільськогосподарської продукції в Україні, в тому числі і Житомирській області порівняно з країнами ЄС, вартісний показник виробництва валової продукції на одиницю угідь сільськогосподарського призначення у 8 разів нижчий, а землемісткість - у 8 разів вища [12]. Проте, у більшості суб'єктів господарювання на полях і фермах домінують витратні технології – витрати палива на 1 га сільськогосподарських угідь перевищують аналогічні в розвинутих країнах (США, Німеччина, Франція) у 2–3 рази. Близько третини вітчизняних сільськогосподарських підприємств – збиткові. Якщо в аграрному секторі розвинених країн уже знаходять своє застосування елементи шостого укладу – розширення потенціалу агробіотехнологій, нанотехнології, то у вітчизняному сільському господарстві співіснують елементи другого, третього, четвертого та, незначною мірою, п'ятого укладу.

Низький рівень інноваційної сприйнятливості і активності суб'єктів аграрного сектора економіки зумовлений чинниками зовнішнього та внутрішньосистемного характеру. Основними зовнішніми чинниками є відсутність доступних кредитів (18,3 % досліджених підприємств), відсутність ринків збуту продукції (16,1 %), високий податковий тиск (15,6 %), недосконале

законодавство (14,3 %), диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічне забезпечення (10,3 %), відсутність стимулів до інноваційного розвитку (8,8 %), відсутність кваліфікованої робочої сили (5,9 %), відсутність належної інфраструктури (4,1 %), високий ризик інноваційної діяльності (4 %) і відсутність попиту на інноваційну продукцію (2,6 %). Для ідентифікації внутрішніх дестабілізуючих факторів була проведена бальна оцінка наявності ресурсів (зокрема землі, основного капіталу, обігових коштів, техніки, сучасних технологій виробництва, виробничого та управлінського персоналу) для інноваційного розвитку розрізі фермерських господарств й сільськогосподарських підприємств (табл. 2).

Таблиця 2. Оцінка наявності ресурсів для розвитку аграрних підприємств, в балах*

Назва ресурсу	Оцінка (середній бал)		Різниця в оцінках
	фермери	керівники	
1	2	3	4
Земля (сільгоспугіддя)	3,3	3,7	0,4
Основний капітал	2,5	2,9	0,4

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4
Обігові кошти	2,4	2,6	0,2
Техніка	2,7	2,7	0
Сучасні технології виробництва у с/г	2,3	2,6	0,3
Управлінський персонал	3,1	3,2	0,1
Виробничий персонал	3,3	3,1	-0,2

*Примітка. 1 – ресурси фактично відсутні; 2 – існують незначні ресурси; 3 – ресурси існують; 4 – є ресурси для поступового розвитку; 5 – є ресурси, що дають перспективу стрімкого розвитку.

Джерело: власні дослідження.

За оцінками практично всіх видів ресурсів, для розвитку певну перевагу мають сільськогосподарські підприємства. Ресурсами, які дозволяють, певною мірою, говорити про можливість поступового розвитку, є робоча сила у вигляді управлінського та виробничого персоналу, причому, потенціал виробничого персоналу фермери оцінюють трохи вище, ніж керівники підприємств, та сільськогосподарські угіддя, при цьому, керівники вважають її ресурсом дещо потужнішим, ніж фермери. Найнижчі оцінки ресурсної бази для інноваційного розвитку підприємств респондентами були надані щодо основного капіталу та обігових коштів.

Негативно впливає на інноваційну активність відсутність інвестиційних ресурсів на підприємствах. Загальновідома залежність інноваційної діяльності у

сільському господарстві від інвестицій. У цьому контексті, загрозовими є дані щодо джерел інвестування на мікрорівні, більша частка яких припадає на власні фінансові ресурси сільськогосподарських підприємств. За 9 місяців 2012 р. у сільське господарство Житомирської області інвестовано 655148 тис. грн, з них 599280 тис. грн (або 91,5 %) вітчизняних і 55868 тис. грн (або 8,5 %) іноземних інвестиційних ресурсів. Основні обсяги іноземних інвестицій надходять у Житомирську область із Данії, Кіпру, Італії, Молдови, Німеччини, Нідерландів, Російської Федерації тощо. Головними напрямками інвестування є комплекс сільськогосподарських робіт – 66,4 %, техніка та технологічне обладнання – 15,1 %, будівництво, реконструкція – 15,9 %, інше – 2,6 % [3]. У цілому, інвестиційна діяльність підприємств в області зосереджена не на підтримці інноваційних напрямів, а покращенні основних виробничих показників своєї діяльності.

Щодо подальших перспектив розвитку елементів інноваційної діяльності у подальші три роки, то 44,6 % керівників сільськогосподарських підприємств планують здійснювати інноваційну діяльність, а 6,9 %, так і не впроваджуватимуть агроінновації. Потенційна інноваційна активність концентрується у 48,5 % респондентів, які зазначили, що не впевнені, чи здійснюватимуть інноваційну діяльність. Однак, можна стверджувати, що при створенні відповідних умов цей відсоток перетвориться у кількість інноваційно-активних підприємств, оскільки саме інновації формують тенденції розвитку сучасного сільського господарства.

Незважаючи на існуючі складності, проблеми та особливості, привабливість аграрної сфери дедалі зростає. Перед аграрними підприємствами відкриваються широкі перспективи у зв'язку із загрозою світової продовольчої кризи, зростанням попиту на біопаливо, відсутністю можливості розширювати посівні площі й нарощувати продуктивність сільського господарства основних аграрних країн. Це зумовлює необхідність пошуку нових підходів до оцінки стану й перспектив інноваційного розвитку аграрних підприємств Житомирської області, що, у свою чергу, потребує оцінювання зовнішнього та внутрішнього інноваційного середовища підприємств у взаємозв'язку та залежності. Така оцінка здійснюється на основі SWOT-аналізу. Суть SWOT-аналізу полягає у дослідженні різних сторін діяльності об'єкта (аграрних підприємств), спочатку виявляються сильні і слабкі сторони, загрози і можливості, а потім встановлюється взаємозв'язок між ними. Цей взаємозв'язок використовується для формування стратегії, політики і тактики дій (рис. 3).

Узагальнення отриманих результатів дає змогу оцінити основні можливості та загрози здійснення інноваційної діяльності агротоваровиробниками на перспективу. Основні чинники, які становлять суттєву загрозу інноваційній активності підприємств, мають загальноекономічний та правовий характер. З-поміж потенційних можливостей ринку найсуттєвішими є можливості

розширення ринків збуту сільськогосподарської продукції та вихід на світові ринку, збільшення обсягів виробництва й експорту органічної продукції, підвищення рівня професійності кадрів, збільшення прибутковості діяльності тощо.

Для завоювання позицій у постійній конкурентній боротьбі в умовах глобалізації та інтернаціоналізації, аграрні підприємства повинні повною мірою використовувати об'єктивні переваги. Виходячи з представленої SWOT-матриці інформації про внутрішнє і зовнішнє інноваційне середовище підприємств, визначено стратегічні цілі інноваційної діяльності. Це такі:

- розвиток високотехнологічного агропромислового виробництва;
- розробка високотехнологічних інвестиційних проєктів для виробництва економічно привабливих культур;
- технічне переоснащення сільськогосподарського виробництва;
- збільшення обсягів виробництва та ефективності переробки органічної продукції;
- налагодження тісних зв'язків з науковими та освітніми установами;
- формування інноваційної культури всередині підприємств та створення стимулів до участі в інноваційних процесах всіх працівників;
- створення системи постійного та якісного оновлення людського капіталу через підвищення рівня його знань, навичок і кваліфікації.

Досягти запланованих заходів можна за допомогою залучення зовнішніх фінансових ресурсів, використання зарубіжного досвіду впровадження агроінновацій, навчання працівників, консультацій зі спеціалістами у сфері інноваційної діяльності тощо. Основна суть інноваційних змін полягає у переході до стану “сталого інноваційного розвитку”. Як свідчить досвід провідних країн світу, основні аспекти реалізації інноваційних цілей повинні знайти відображення у стратегічному плані інноваційного розвитку сільського господарства на рівні області, країни.

Зовнішнє середовище Внутрішнє Середовище	<i>Можливості</i> 1. Можливість розширення ринків збуту та вихід на світові ринки 2. Зростаючий світовий попит на екологічну продукцію 3. Підвищення якості та зниження собівартості продукції на основі досягнень біотехнологій 4. Підвищення рівня професійності кадрів та якості управління	<i>Загрози</i> 1. Недосконалість законодавчої бази з питань інноваційної діяльності 2. Нестабільність цін та залежність від кредитів 3. Ринкові зміни в умовах прагнення до євроінтеграції: розширення доступу зарубіжних виробників та захоплення ними ключових позицій на вітчизняному продовольчому ринку
<i>Сильні сторони</i> 1. Подолання економічного спаду та поступова стабілізація агровиробництва 2. Потужний природно-ресурсний	<i>Поле СІМ</i> 1. Вдосконалення та розширення асортименту продукції	<i>Поле СІЗ</i> 1. Дослідження ринку технологій, аграрних ринків та діяльності конкурентів

<p>потенціал</p> <p>3. Наявність земельних територій, що дозволяють виробляти органічну продукцію</p> <p>4. Значні резерви підвищення урожайності рослин та продуктивності тварин</p> <p>5. Збереження науково-технічного потенціалу</p>	<p>2. Нарощування обсягів виробництва та експорту екологічно чистої аграрної продукції</p> <p>3. Збільшення прибутковості діяльності</p>	<p>2. Сертифікація та маркування агропродукції відповідно до міжнародних вимог</p> <p>3. Налагодження ефективних науково-технологічних зв'язків у зовнішньому середовищі</p>
<p><i>Слабкі сторони</i></p> <p>1. Несприйнятливість до новітніх технологій</p> <p>2. Недостатня кількість та різноманітність джерел фінансування</p> <p>3. Відсутність відповідних навичок у галузі інноваційного менеджменту</p> <p>4. Низький рівень кваліфікації персоналу</p> <p>5. Застарілість матеріально-технічної бази господарств</p>	<p><i>Поле СЛМ</i></p> <p>1. Формування творчого, підприємницького інноваційного менеджменту</p> <p>2. Удосконалення управлінських навичок персоналу</p> <p>3. Створення матеріальних стимулів та умов творчої праці</p> <p>4. Освоєння нових методів організації виробництва</p>	<p><i>Поле СЛЗ</i></p> <p>1. Інформаційне забезпечення виробництва з метою прогнозування комерційного потенціалу інноваційної агропродукції</p> <p>2. Розробка інвестиційних проектів</p> <p>3. Підвищення кваліфікації кадрів у галузі правової охорони та інтелектуальної власності</p>

Рис. 3. Матриця SWOT- аналізу інноваційного розвитку аграрних підприємств Житомирської області

Джерело: власні дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Інноваційні технології є найважливішою складовою забезпечення ефективної виробничо-фінансової діяльності аграрних підприємств у нових ринкових умовах. Проте, переважна більшість інноваційних змін пов'язана із впровадженням агроінновацій, які сприяють інтенсифікації сільського господарства і гарантують економічну доцільність виробництва продовольства. Більш перспективними слід вважати інноваційні досягнення, які забезпечують перетворення сільськогосподарського підприємства на динамічну, адаптивну систему, здатну до постійного самовідтворення при погіршенні загальних умов економічного розвитку. Основними пріоритетними напрямками інноваційної діяльності аграрних підприємств є техніко-технологічна модернізація, забезпечення ресурсозбереження, зростання якісних характеристик продукції, екологізація аграрного виробництва.

Подальших досліджень потребують питання формування механізмів мотивації інноваційного розвитку, сприяння розвитку інноваційної інфраструктури та створення механізмів комерціалізації результатів наукових розробок і передачі їх у сферу аграрного виробництва.

Література

-
1. *Геєць В. М.* Інноваційний розвиток: угорський досвід та українські реалії [Електронний ресурс] / *В. М. Геєць* // Дзеркало тижня. – 2007. – № 5 (634). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/2000/2020/55829/>

2. *Дацій О. І.* Фінансове забезпечення інноваційної діяльності в агропромисловому комплексі України / *О. І. Дацій* // Проблеми інвестиційно-інноваційного розвитку. – 2011. – № 1. – С. 65–76.

3. Департамент агропромислового розвитку Житомирської облдержадміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.content.net.ua/registration/index.php?id=142>

4. *Зубець М. Ф.* Інноваційно-випереджувальна модель якісно нового розвитку агропромислового виробництва / *М. Ф. Зубець, П. Т. Саблук, С. О. Тивончук* // Економіка АПК. – 2008. – № 12. – С. 3–8.

5. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: монографія / [*П. Т. Саблук, О. Г. Шпикуляк, Курило Л. І.* та ін.] – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 706 с.

6. Інноваційна діяльність в агропромисловому виробництві України / *М. М. Кулаєць, М. Ф. Бобієнко, П. А. Лайко* [та ін.] // Економіка АПК. – 2010. – № 6. – С. 113–119.

7. *Крисальний О. В.* Організаційно-економічні особливості інноваційної діяльності / *О. В. Крисальний* // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 10–13.

8. *Макаренко М. В.* Шляхи фінансування інноваційної діяльності підприємств України / *М. В. Макаренко* // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 5 (107). – С. 128–135.

9. *Погорелов Ю. С.* Інновації як чинник розвитку підприємства [Електронний ресурс] / *Ю. С. Погорелов*. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/knp/121/knp121_62-66.pdf

10. *Саблук П. Т.* Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / *П. Т. Саблук* // Економіка АПК. – 2008. – № 4. – С. 19–37.

11. *Сіренко Н. М.* Управління інноваційною системою аграрного підприємства / *Н. М. Сіренко* // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 43–46.

12. *Собкевич О. В.* Проблеми розвитку аграрних формувань в Україні / *О. В. Собкевич, В. М. Русан, А. Д. Юрченко* // Інноваційна економіка. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/inek/2012_1/37.pdf

13. *Шпикуляк О. Г.* Етапність інноваційного процесу та оцінка ефективності інноваційної діяльності / *О. Г. Шпикуляк* // Економіка АПК. – 2011. – № 12. – С. 109–116.

14. *Шубравська О.* Інноваційний розвиток аграрного сектора економіки України: теоретико-методологічний аспект / *О. Шубравська* // Економіка України. – 2012. – № 1. – С. 27–35.

15. Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / *Й. Шумпетер*. – М.: Прогресс, 2000. – 563 с.
